

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

ՅԼՌԱԶԱԴԻՄՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆԸ

(Շարունակութիւն)

«Ա՛յն հանգամանքն է յուզում Շասնաեա Պալեանան, որ մարդիկ զանազան եղանակով են սովորեցնում զանազան բաներ զանազան ժամանակներում: Սխոլաստիկները մի բան են ուսուցանում, Լուծերը՝ մի ուրիշ բան. Ռուսոն իւր եղանակով է սովորեցնում, Պետալոցին դարձեալ իւր եղանակով: Շասնաեա Պալեանան այստեղից հետեցնում է, որ անկարելի է մանկավարժութեան համար կրիտերիում հաստատել, և այս հիմամբ ժխտում է մանկավարժութիւնը: Սակայն ինձ այնպէս է թւում, թէ վերոյիշեալ օրինակները բերելով նա հենց ինքն է մատնացոյց արել այս անհրաժեշտ կրիտերիումը. կրիտերիումն այն է, որ ժամանակի պահանջներին յարմարելով ուսուցանենք: Շատ պարզ է այս կրիտերիումը և կատարելապէս համաձայն պատմութեանն ու տրամաբանութեանը: Լուծերը հենց այն պատճառով միայն կարողացաւ մի ամբողջ դարի ուսուցիչը լինել, որ ինքն իւր դարի զաւակն էր, մտածում էր նորա խելքով և գործում նորա ճաշակով: Այլապէս նորա խիստ մեծ ազդեցութիւնը կամ անհնարին բան կըլինէր և կամ գերբնական. եթէ նմանած չլինէր իւր ժամանակակիցներին, ապարդիւն կերպով կորած կըլինէր իբրեւ անհասկանալի, ոչ մեկին պէտք չեկող երեոյթ, իբրեւ եկուոր կըհանդիսանար այն ժողովրդի մէջ, որի լեզուն անգամ չէ հասկանում նոյնը պէտք է ասեմ և Ռուսոյի, ուրիշ ամեն մի անհատի համար: Ռուսոն իւր տեսութիւններով բանաձեւեց իւր դարի այն եռացող առելութիւնը, որ այս դարը տածում էր ձեապաշտութեանը (формализмъ) և արհեստականութեանը:

բանաձևեց նորա պարզ ու սիրալիր յարաբերութիւններէ տենչը։ Այս անխուսափելի յետադիմութիւն էր կեանքի վերադարձն եղանակի նկատմամբ, և եթէ միայն Ռուսոն զգար այս յետադիմութիւնը, առաջ չէր գայ ուսման տիւմի դարը, առաջ չէին գայ համաշխարհային մասնա- ներ մարդկութիւնը վերածնելու համար, առաջ չէին գայ իրաւունքի դեկլարացիաներ, Կարլ Մոսկոներ և այլ բա- ներ։ Կշտամբել Լութերին և Ռուսոյին այն բանի համար, որ պատմական կապանքների դէմ զինուելով իրենց տե- սութիւններն էին զօռով փաթաթում մարդկանց վզին, — նշանակում է կշտամբել մի ամբողջ դար իւր տրամա- դրութեան ապօրինութեան համար։ Ամբողջ դարի վզին տեսութիւններ չէ կարելի փաթաթել։

«Սակայն մարդ այսպիսով դժուար թէ ազատուի նորա տեսութիւնից, եւ չեմ հասկանում, Կոմս Տալստոյն ինչ է ուզում՝ մանկավարժութիւնից։ Նա շարունակ վախ- ճանական նպատակի, հաստատուն կրիտերիումի համար է հոգ տանում։ Ձկան սոքա, ուրեմն նորա կարծիքով այլ նպատակ և այլ կրիտերիում պէտք չեն։ Ինչպէս չէ յիշ- շում եղակի մարդու կեանքը, իւր սեպհական կեանքը։ Ձէ որ անկասկած, չգիտէ իւր դոյութեան վախճանական նպատակը, չգիտէ իւր կեանքի բոլոր շրջանների գործու- նէութեան ընդհանուր փիլիսոփայական կրիտերիումը։ Բայց ինքը չէ որ ապրում, գործում է և այն պատճա- րով է միայն ապրում ու գործում, որ մանկութեան ժա- մանակ ունեցել է մի նպատակ ու մի կրիտերիում, երի- տասարդ հասակում մի ուրիշ, այժմ կրկին մի նոր նպա- տակ ու կրիտերիում և այլն։ Ստոյգէ, որ եղել է և՛ չա- րաճի մանուկ, — իսկ նոքա, յայտնի է, թէ ինչ կրիտե- րիում ունին, — եղել է և՛ կրօնական երիտասարդ, և՛ ազա- տամիտ բանաստեղծ, և՛ կեանքի գործնական գործիչ, հոգու ամեն մի այսպիսի բնական տրամադրութիւն ստի- պել է, որ նա այլ կերպ նայէ աշխարհին, այլ բան սպասէ և այլ բանից առաջնորդուի։ Հայեացքների այս մըշտա- կան փոփոխութիւնն է հենց մարդկութեան զարգացման

հարստութիւնը, նորա կեանքի ու փիլիսոփայական փորձառութիւնը, ինչ որ Կոմս Տալստոյը նախատելի է համարում մարդկութեան և մանկավարժութեան համար, այն, ինչով որ վերջիններիս իրենք իրենց հակասում են, — եսանհրաժեշտ, բնական և մինչև իսկ արժանաւոր եմ գըտնում (Ibid., 159—160 եր.):

Թւում է, թէ որքան շատ բան է ասուած, որքան խելացի, որքան հարուստ տեղեկութիւններ են հաղորդուած, թէ ինչպիսի՜ խաղաղ—պատմական հայեացք է տիրում ամեն բանի նկատմամբ: Մարդ իրեն կանգնած է զգում մի երեւոյթական բարձունքի վրայ, իսկ իւր ներքեւ գործում են և՛ Ռուսներ, և՛ Շիլլերներ, և՛ Լուծերներ, և՛ Փրանսիական յեղափոխութիւններ, պատմական բարձունքից խրախուսում է կամ չէ խրախուսում նոցա պատմական արարքները և դասաւորում պատմական շրջանակների մէջ: Բաւական չէ այս, նաև իւրաքանչիւր մարդկային անձնաւորութիւն նոյնպէս մեր գիտեցած պատմական անփոփոխ օրէնքներին ենթարկուած դանդաղ կերպով գործում է այնտեղ, բայց վախճանական նպատակ ոչոր չունի և չի էլ կարող ունենալ, այլ կայ ինչ որ պատմական հայեացք: Սակայն չէ որ մենք բնաւ այս չենք հարցնում, մենք աշխատում ենք դանել այն ընդհանուր մտաւոր օրէնքը, որից առաջնորդուել է մարդուս կրթական գործունէութիւնը, որ այս պատճառով կարող է մարդուս կրթական գործունէութեան կանոնաւորութեան կրիտերիում լինել: Իսկ պատմական հայեացքը մեր բոլոր ջանքերին այն է պատասխանում միայն, որ Ռուսոն ու Լուծերն իրենց ժամանակի դաւակն են: Մենք փնտռում ենք այն յաւիտենական սկզբունքը, որ արտայայտել են նորա, իսկ մեզ հետ խօսում են այն բանի մասին, թէ ինչ ձևով է արտայայտուել այս սկզբունքը, և այս մարդկանց դասաւորում են կարգ կարգ, շարք շարք: Մեզ ասում են, կրիստեիումն այն է միայն, որ սովորեցնենք ժամանակի պահանջների համաձայն, և ասում են, որ այս շատ հասկանալի է: Ուսուցանել քրիստոնէական կամ մահ-

մետական կրօնի դաւանանքների համեմատ՝ մի բան հասկանում եմ, բայց ուսուցանել ժամանակի պահանջների համաձայն՝ վճռականապէս չեմ հասկանում և ոչ մի բառ այս ֆրազից։ Ի՞նչ պահանջներ են սորա։ Ո՞վ կըսահմանէ։ Ո՞րտեղ կարող են արտայայտութիւն գտնել այս պահանջները...։ Շատ կարելի է, զուարճալի է ծուռ ու մուռ դատողութիւն տալ այն պատմական պայմանների մասին, որոնք հարկադրել են, որ Ռուսոն հանդէս գայ յատկապէս այն ձևով, ինչ ձևով որ հանդէս է եկել, բայց անկարելի է գտնել այն պատմական պայմանները, որոնք ապագայ Ռուսոն պէտք է ծնեն։ Ես հասկանում եմ, թէ Ռուսոն ինչու դայրոյթով էր գրում կեանքի ձևապաշտութեան մասին, սակայն վճռականապէս անհասկանալի է, թէ ինչի համար աշխարհ եկաւ Ռուսոն և ինչի համար մեծ ճշմարտութիւններ երևան հանեց։ Ռուսոյի և նորա շրջապատի հետ գործ չունեմ, ինձ միայն զբաղեցնում են նորա յայտնած մտքերը, և հաւատալ ու չհասկանալ նորա միտքը մաքով միայն կարող եմ և ոչ թէ գատողութիւններ տալով այն տեղի մասին, որ նա գրաւել է պատմութեան մէջ։

Իմ խնդիրն է եղել ձևակերպել և սահմանել մանկավարժութեան կրիտերիումը։ Իսկ պատմական հայեացքը, որ չէ հետևում ինձ այս ճանապարհով, պատասխանում է, թէ Ռուսոն էլ, Լոթերն էլ իրենց տեղումն են եղել (կարծես թէ կարող էին իրենց տեղում չլինել), թէ ինչու են դանադան դպրոցներ (կարծես մենք այս չգիտենք) և թէ ամեն մի դպրոց իւր լուսման ձգում է այս խորհրդաւոր պատմական կոյտի մէջ։ Պատմական հայեացքը կարող է առաջ բերել շատ հետաքրքրական խօսակցութիւններ, երբ ոչինչ չունի անելու, կարող է բացատրել այն, ինչ որ յայտնի է ամենքին, բայց չէ կարող տալ այնպիսի խօսք, որի վրայ իրականութիւնը կառուցանել կարելի լինի։ Եթէ ասէ էլ, այնպիսի ֆրազ կ'ասէ, ինչպէս որ վերելինն է, այն է՝ պէտք է ժամանակի պահանջների համաձայն ուսուցանել։ Բայց ասացէք տեսնեմ, ինչ բնաւորութիւն ունին այս պահանջները Սիդրանում, Ժնևում,

Միր—Դարիայում։ Ո՞րտեղ են արտայայտութիւն գտել այս պահանջները և որտեղ կարելի է գտնել ժամանակի պահանջները և որ ժամանակի Գանի որ արդէն խօսք եղաւ պատմականի մասին, պէտք է ասել, որ ներկան միայն պատմական մոմենտն է։ Մեկը 25 տարուայ պահանջներն է ներկայի պահանջ համարում, մի ուրիշը 1862 -ի օգոստոսի պահանջներն է ներկայի պահանջ ընդունում, մի երրորդը՝ միջնադարեան պահանջները։ Կրկնում եմ, եթէ առաջուց մտածելուց յետոյ է դորժ ածած այս ֆրազը, թէ պէտք է սովորեցնել ժամանակի պահանջների համաձայն, որի ոչ մի խօսքն իմաստ չունի մեզ համար, — խնդրում ենք ցոյց տաք մեզ այս պահանջները, մենք ի բոլոր սրտէ, անկեեղծօրէն յայտնում ենք, որ ցանկանում ենք իմանալ այս պահանջները և չզիտենք այս բաները։ Մենք կարող էինք պ. Մարկովի պատմական հայեացքի համար դեռ շատ օրինակներ բերել քաղուածօրէն և՛ Կասիոգորի ու Թոմա Ակուինացու Trivium-ից ու Qvadrivium-ից, և՛ Շեկսպիրից, և՛ Համլետից, և՛ այլ հետաքրքրական ու հաճելի զրոյցներից։ Սակայն այս բոլոր տեղերը նմանապէս չեն պատասխանում մեր հարցումներին, ուստի և կըսահմանափակուենք այն պատճառների պարզաբանութեամբ, որոնց շնորհիւ պատմական հայեացքն անկարող է հանդիսանում փիլիսոփայական հարցերի նկատմամբ։

Այս պատճառը հետեւեալն է. մարդիկ պատմական հայեացքի հետ միասին ենթադրում են, թէ այն վերացական միտքը, որ սիրում են հայհոյական իմաստով մետաֆիզիկայ անուանել, ապարդիւն է, հէնց որ հակառակ է հանդիսանում պատմական պայմաններին, այսինքն աւելի պարզ ասած, տիրող համոզումներին, թէ այս միտքը մինչև իսկ անօգուտ է, որովհետեւ գտնուած է այն ընդհանուր օրէնքը, որով մարդկութիւնը յառաջադիմում է առանց այն մտքի մասնակցութեան էլ, որ հակառակ է տիրող համոզումներին։ Մարդկութեան այս կարծեցեալ օրէնքը յառաջադիմութիւն է կոչուում։ Ոչ միայն մեր և պ. Մարկովի տարաձայնութան ամբողջ պատճառը, այլ նաև

այն բանի պատճառը, որ նա բոլորովին արհամարհանքով է վերաբերում մեր փաստերին և չէ պատասխանում նոցա, — այն է, որ պ. Մարկովը հաւատում է յառաջագիմութեանը, իսկ ես չունիմ այս հաւատալիքը:

Սակայն ինչ բան է յառաջագիմութեան այս դադափարը և նորա հաւատը:

Յառաջագիմութիւնը և նորա հիմնական միտքն այս է. «Մարդկութիւնը միշտ կերպարանափոխւում է, թաղում է անցեալը նորա յիշողութիւններն ու սկսած գործերը սրահելով»: Մարդկային յարաբերութիւնների այս կերպարանափոխութիւնը փոխաբերական իմաստով շարժում ենք անուանում և անցեալի կերպարանքն ստանալը կոչում ենք յեւադիմութիւն, ապագայինը ստանալը՝ յառաջադիմութիւն: Առհասարակ փոխաբերական իմաստով ասում ենք, որ մարդկութիւնը յառաջագիմում է: Թէև արտայայտութիւնը պարզ չէ, բայց փոխաբերական իմաստով աներկբայելի է այս դրութիւնը: Սակայն այս աներկբայելի դրութեան պատճառով յառաջագիմութեանն ու պատմական զարգացմանը հաւատացողները մի ուրիշ չափացուցած դրութիւն էլ են առաջ բերում, թէ կարծես մարդկութիւնը հնումն աւելի պակաս բարօրութիւն է ունեցել, և որքան յետ ենք գնում, այնքան պակասում է այս բարօրութիւնը, և որքան առաջ ենք գնում, այնքան աւելանում է: Այստեղից եզրակացնում է, որ բեղմնաւոր գործունէութեան համար անհրաժեշտ է պատմական պայմանների համեմատ գործել միայն, և որ յառաջագիմութեան օրէնքի համաձայն ամեն մի պատմական անցք աւելացնում է ընդհանուր բարօրութիւնը, այսինքն լաւ է լինում, և անօգուտ են այն բոլոր ջանքերը, որոնք ուղղուած են կանգնեցնելու կամ դիմադրելու մինչև իսկ պատմական շարժմանը: Այս եզրակացութիւնն անհիմն է այն պատճառով, որ ապացուցուած ու ճշտուած չէ այն երկրորդ դրութիւնը, թէ մարդկութիւնը միշտ կատարելադորձւում է յառաջագիմութեան ճանապարհին:

Ամբողջ մարդկութեան մէջ ամենահին ժամանակնե-

րից սկսած կատարուում է յառաջագիմութեան պռոցներ, ասում է յառաջագիմութեանը հաւատացող պատմաբանը և ապացուցանում է այս դրութիւնը օրինակի համար 1685 թուականի Անգլիան մեր ժամանակի Անգլիայի հետ համեմատելով: Սակայն եթէ մինչև իսկ կարելի էլ լինի մեր ժամանակի Ռուսաստանը, Իտալիան, Ֆրանսիան հին Հռոմի, Յունաստանի, Կարթեդոնի և ուրիշների հետ համեմատելով ապացուցանել, թէ նոր ժողովուրդների բարորութիւնը աւելի է, քան թէ հներինը, այնուամենայնիւ այս գէպըում ինձ միշտ զարմացնում է մի անհասկանալի երևոյթ, ընդհանուր օրէնք են հանում ամբողջ մարդկութեան համար անցեալ և ներկայ Եւրոպայի մի փոքրամաս մարդկութեան համեմատութիւնից: Յառաջագիմութիւնը ասում են, ընդհանուր օրէնք է մարդկութեան համար բացի միայն Ասիայից, Աֆրիկայից, Ամերիկայից, Աւստրալիայից, բացի միլիարդ մարդկանցից: Մենք նկատել ենք յառաջագիմութեան օրէնքը Զիգմարինդեան Հռենցուլեան հերցոգութեան մէջ, որ ունի 3000 բնակիչ: Մեզ ծանօթ է 200 միլիոն բնակիչ ունեցող Զինաստանը, որ ժխտում է յառաջագիմութեան մեր ամբողջ տեսութիւնը, և մենք մի րոպէ իսկ չենք կասկածում, թէ յառաջագիմութիւնն ընդհանուր օրէնք է ամբողջ մարդկութեան և թէ մենք, յառաջագիմութեանը հաւատացողներս, արդար ենք, իսկ չհաւատացողները՝ մեղաւոր, և մենք թնդանօթներով ու հրացաններով դնում ենք չիւնացիներին յառաջագիմութեան դադափարը ներշնչելու: Առողջ դատողութիւնն ասում է ինձ, որ եթէ մարդկութեան մեծ մասը, այսպէս կոչուած ամբողջ Արևելքը, չէ հաստատում յառաջագիմութեան օրէնքը, այլ ընդհակառակը ժխտում է, ապա այս օրէնքն ամբողջ մարդկութեան համար գոյութիւն չունի, այլ գոյութիւն ունի այն, որ մարդկութեան որոշ մասը հաւատում է նորան: Ես, ինչպէս և այն բոլոր մարդիկ, որոնք ազատ են յառաջագիմութեան սնապաշտութիւնից, միայն այն եմ տեսնում, որ մարդկութիւնն ապրում է, որ անցեալի յիշողութիւն-

ներն ինչպէս աւելանում են, այնպէս և անհետանում, որ անցեալի վաստակները յաճախ ներկայի նոր վաստակներին հիմունք են դառնում, յաճախ էլ խոչընդոտ հանգիստանում, որ մարդկանց բարօրութիւնը երբեմն աւելանում է մի տեղ, մի մտքով, մի իմաստով, երբեմն էլ նուազում, որ, ինչքան էլ ցանկալի լինի ինձ համար, այնուամենայնիւ չեմ կարող գտնել մարդկային կեանքի մէջ և ոչ մի ընդհանուր օրէնք և որ պատմութիւնը յառաջագիմութեան գաղափարին նոյնքան հեշտութեամբ կարող ենք ենթարկել, որքան և յետագիմութեան գաղափարին կամ ինչ պատմական փանտաղիայի որ ուզենանք։ Աւելին կ'ասեմ, պատմութեան մէջ ընդհանուր օրէնքներ փնտռելու ոչ մի անհրաժեշտութիւն չեմ զգում, դեռ ևս չեմ խօսում այն մասին, թէ անհնարին է այս։ Ընդհանուր յաւիտենական օրէնքը գրուած է իւրաքանչիւր մարդու հոգու վրայ։ Թաւաջագիմութեան կամ կատարելագործման օրէնքը գրուած է իւրաքանչիւր մարդու հոգու վրայ և միայն մոլորութեան պատճառով է փոխադրւում պատմութեան շրջանը։ Քանի անհատական է այս օրէնքը, բեղմնաւոր է և մատչելի իւրաքանչիւրին։ Իսկ հենց որ տեղափոխւում է պատմութեան շրջանը, դառնում է պարապ ու դատարկ շաղակրատութիւն, որ արւում է ամեն մի անմտութիւն ու փատալիս՝ արդարացնելու համար։ Ընդհանրապէս ամբողջ մարդկութեան յառաջագիմութեան փաստը ապացուցուած չէ և գոյութիւն չունի արեւելեան բոլոր ժողովուրդների համար, ուստի և ասել, թէ յառաջագիմութիւնը մարդկութեան օրէնք է, նոյնքան անհիմն է, որքան և այն, թէ բացի սեռահերքերից մնացած բոլոր մարդիկ խարտեաչ են լինում։

Սակայն կարող է պատահել, յառաջագիմութիւնը դեռ ևս այնպէս չսահմանեցինք, ինչպէս որ շատերը հասկանում են այն։ Փորձենք մի ամենաընդհանուր և բանական սահման տալ։ Դուցէ՛ յառաջագիմութիւնն այնպիսի օրէնք է, որ միայն և բոլորական ժողովուրդներն են գտել, բայց այնքան բանական օրէնք, որ նորան պէտք է ենթարկուի ամբողջ մարդկութիւնը։ Այս իմաստով յառա-

ջադիմութիւնն այն ուղին է, որով ընթանում է մարդ-
 կութեան որոշ մասը, և սա ընդունում է, որ այս ուղին
 իրեն բարօրութեան է առաջնորդում: Այս իմաստով է
 հասկանում Բոկլը երոպական ժողովուրդների քաղա-
 քակրթութեան յառաջադիմութիւնը և սորանով տալիս է
 յառաջադիմութեան ընդհանուր գտնաւիարը. յառաջադի-
 մութիւն սոցիալական, տնտեսական, գիտութեան, ար-
 ուեստի, արհեստի և մանաւանդ վառօդի, տպագրութեան
 գիւտի և հաղորդակցութեան ճանապարհներէ: Յառաջա-
 դիմութեան այս սահմանը պարզ է և հասկանալի. սակայն
 ակամայից հարց է ծագում. առաջին՝ ո՞վ որոշեց, որ այս
 յառաջադիմութիւնը բարօրութեան է առաջնորդում: Որ-
 պէսզի հաւատամ այս բանին, պէտք է որ այս բացառիկ
 դասին պատկանող բացառիկ անձնաւորութիւնները չըն-
 դունեն միայն, այն է՝ պատմաբաններ, մտածողներ, խրմ-
 բագիրներ, այլ և պէտք է յառաջադիմութեան պոռոցեմին
 ենթարկուող ժողովրդի ամբողջ մասան ընդունէ, որ յա-
 ռաջադիմութիւնը բարօրութեան է տանում իրեն: Իսկ
 մենք միշտ սորա հակառակն ենք տեսնում: Երկրորդ
 հարցը հետեւեալն է. ո՞րը պէտք է բարօրութիւն ընդու-
 նենք. արդեօք հաղորդակցութեան ճանապարհների լա-
 ւանալը, մամուլի տարածումը, փողոցները գաղով լուսա-
 ւորելը, աղքատանոցների շատանալը, թէ՛ բնութեան
 նախնական հարստութիւնը՝ անտառներ, վայրենի կենդա-
 նիւններ, ձուկ, զօրեղ ֆիզիկական դարգացում, բարքերի
 մաքրութիւն և այլն: Մարդկութիւնն ապրում է իւր
 կեանքի միաժամանակ այնքան բազմազան կողմերով, որ
 նորա որոշ դարագլխում ունեցած բարօրութեան աստի-
 ճանը անհնարին է սահմանել և մարդ չէ կարող անել
 այս: Մեկն արուեստի յառաջադիմութիւնն է տեսնում
 միայն, մի ուրիշն առաքինութեան, երրորդը նիւթական
 յարմարութիւնների, չորրորդը ֆիզիկական ոյժի, հինգե-
 րորդը սոցիալական կազմակերպութեան, վեցերորդը գի-
 տութեան յառաջադիմութիւնը, եօթներորդը սիրոյ, հա-
 ւասարութեան և ազատութեան յառաջադիմութիւնը,

ութերորդը գաղային լուսաւորութեան ու մեքենայակա-
րութեան յառաջադիմութիւնը: Եւ այն մարդը, որ անա-
չառութեամբ կը վերաբերուի մարդկային կեանքի բոլոր
կողմերին, միշտ կը գտնէ, որ ամեն ժամանակ մարդկային
կեանքի մի կողմի յառաջադիմութիւնը գնւում է մարդ-
կային կեանքի մի ուրիշ կողմի յետադիմութեամբ: Հա-
ւասարութեան և ազատութեան յառաջադիմութեանը
հաւատացող ամենաբարեխիղճ քաղաքական գործիչները
միթէ չեն համոզուել և չեն համոզուում ամեն օր, որ հին
Յունաստանում և Հռոմում աւելի ազատութիւն ու հա-
ւասարութիւն կար, քան նոր Անգլիայում հանդերձ իւր
չինական ու հնդկական պատերազմներով, քան նոր Ֆրան-
սիայում իւր երկու Բոնոպարտներով և հենց նոր Ամերի-
կայում հանդերձ ստրկութեան իրաւունքի համար վարած
կատաղի պատերազմով: Արուեստի յառաջադիմութեանը
հաւատացող ամենաբարեխիղճ մարդիկ միթէ չեն հա-
մոզուել, որ մեր ժամանակը Պիթիասներ, Ռաֆայէլներ և
Հոմերոսներ չունի: Ամենագործունեայ անտեսագէտ յա-
ռաջադիմականները միթէ չեն համոզուել, թէ անհրա-
ժեշտ է արգելել, որ դորժաւոր ժողովուրդը երեխաներ
չծնէ, որպէսզի կարելի լինի կերակրել գոյութիւն ունե-
ցող բնակչութիւնը: Այսպիսով իմ տուած երկու հարցին
պատասխանելով ասում եմ, առաջին՝ այն ժամանակ
կարելի է միայն ընդունել, թէ յառաջադիմութիւնը բա-
րօրութեան է առաջնորդում, երբ յառաջադիմութեան
պետքսին ենթարկուող ամբողջ ժողովուրդը կ'ընդունէ,
որ այս պետքերը լաւ է և օգտակար, մինչդեռ այժմ
բնակչութեան $\frac{9}{10}$ մասի, այսպէս կոչուած հասարակ ժո-
ղովրդի, նկատմամբ միշտ հակառակն ենք տեսնում: Եր-
կրորդ՝ այն ժամանակ, երբ ապացուցուած կը լինի, որ
յառաջադիմութիւնը մարդկային կեանքի բոլոր կողմերի
կատարելագործման է առաջնորդում կամ նորա ազդե-
ցութեան հետեանքները միասին առած աւելի բարի և
օգտակար են, քան թէ վատ և վնասակար: Ժողովուրդը,
այսինքն ժողովրդի մասան, բոլոր մարդկանց $\frac{9}{10}$ -ը միշտ

Թշնամաբար է վերաբերում յառաջագիմութեանը և միշտ ոչ միայն չէ խոստովանում նորա օգուտը, այլ և դրակահապէս և դիտակցաբար ընդունում է, որ յառաջագիմութիւնը փաստակար է իր համար: Իսկ մենք չենք կարող հաւատալ Մակոլէյի (նոյն այն Մակոլէյի, որին պ. Մարկովը մէջ է բերում իբրեւ անգլիական դատարանական թեան զօրութեան ապացոյց) նման պատմաբանների հետեւութիւններին, որոնք ենթադրում են, թէ ծանր ու թեթեւ են արել մարդկային կեանքի բոլոր կողմերը և այս բանի վրայ հիմնուելով որոշել են, թէ յառաջագիմութիւնն աւելի բարիք է բերել, քան թէ չարիք, որովհետեւ այս հետեւութիւնները ոչ մի բանի վրայ չեն հիմնուում: Այս եղբակացութիւններն ամեն մի բարեխիղճ և անաչառ դատաւորին տէնյայտնի կերպով ապացուցանում են հակառակ հերկնակի նպատակին, որ յառաջագիմութիւնն աւելի չարիք է հասցրել ժողովրդին, քան թէ բարիք, — ժողովրդին, այսինքն մարդկանց մեծ մասին, պետութեան մասին չէ խօսքս: Խնդրում եմ լուրջ ընթերցողին, որ կարդայ Մակոլէյի պատմութեան ա. մասի ամբողջ երրորդ գլուխը: Եղբակացութիւնը հանած է արձակ համարձակ և վճռականօրէն, բայց թէ ինչի վրայ է հիմնուած այն, վրձնականապէս անհասկանալի է առողջ մարդու համար, որ չէ կուրացած յառաջագիմութեան հաւատից: Նշանաւոր փաստերը սորա են միայն. 1) ազդարնակութիւնն աւելացել է, աւելացել է այնպէս, որ անհրաժեշտ է Մալտուսի տեսութիւնը: 2) Զօրք չկար, այժմ խիստ չատ է. նոյնը պէտք է ասել և նաւատորմի մասին: 3) Աննշան կալուածատէրերի թիւը նուազել է: 4) Քաղաքներն իրենց են քաշել ազդարնակութեան մեծ մասը: 5) Երկիրն անտառահան է եղած: 6) Աշխատավարձը կիսով չափ աւելացել է, իսկ գները շարունակ բարձրացել են և կեանքի յարմարութիւնները պակասել: 7) Աղքատների վրայ դրած հարկը տասնապատկուել է: Լրագրերը շատացել են, փողոցների լուսաւորութիւնը լաւացել է, երեխաներին և կանանց աւելի քիչ են ծեծում, անգլիայի տիկիւնները սկսել են

առանց ուղղագրական սխալի գրել, Խնդրում եմ, ընթերցողը բարեխիղճ ուշադրութեամբ կարդայ այս երրորդ գլուխը և յիշէ այն պարզ փաստերը, թէ մի անգամ աւելացած զօրքն այլ ևս երբեք չէ կարող փչանալ. թէ մի անգամ արդէն ոչնչացած դարաւոր անտառներն այլ ևս երբեք չեն վերակենդանանայ, կեանքի վայելքների յարմարութիւններից ապականուած բնակչութիւնն այլ ևս երբեք չէ կարող յետ դառնալ նախնական պարզութեանն ու չափաւորութեանը: Խնդրում եմ յառաջագիմութեան հաւատը չունեցող կամ մի առժամանակ այս հաւատից կտրուած ընթերցողին, կարդայ այն բոլորը, ինչ որ գրուած է յառաջագիմութեան բարութիւնն ապացուցանելու համար և այս հաւատից բոլորովին չկտրուած հարց տայ իրեն, տրեւոք կոյ ապացոյց այն բանի համար, թէ յառաջագիմութիւնը մարդկանց աւելի բարիք է բերել, քան թէ վնաս: Չնախապաշարուած մարդուն այս չէ կարելի ապացուցանել. իսկ նախապաշարուած մարդու համար հնարաւոր է պատմական փաստերով պատել ամեն մի պարագոկս, ինչպէս և յառաջագիմութեան պարագոկսը:

Այս ինչ տարօրինակ և անհասկանալի երևոյթ է: Մարդկային յառաջագիմութեան ընդհանուր օրէնքը գոյութիւն չունի, ինչպէս որ մեզ ապացուցանում են արեւելեան անշարժ ժողովուրդները: Ապացուցանել, թէ երօպական ժողովուրդները միշտ կատարեալ բարօրութեանն են ձգտում, — անհնարին բան է և ոչք մինչև այժմ չէ ապացուցել այս: Եւ վերջապէս ամենից ուշագրաւն այն է, որ նոյն այս երօպական ժողովրդի ⁹/₁₀-ը, որ իբրև թէ յառաջագիմութեան պոռոցն է մէջ է, գիտակցաբար առում է յառաջագիմութիւնը և ամեն կերպ աշխատում է դիմադրել նորան, իսկ մենք աներկբայելի բարիք ենք ընդունում քաղաքակրթութեան յառաջագիմութիւնը: Ինչքան էլ անհասկանալի թուի այս երևոյթը, բայց և այնպէս կը պարզուի մեզ համար, եթէ առանց նախապաշարմունքի քննենք այն:

Հասարակութեան մի փոքր մասն է միայն, որ հա-

ւատում է յառաջագիւծութեանը, քարոզում է այն և աշխատում է ապացուցանել նորա բարութիւնը: Հասարակութեան մնացած մեծ մասը ընդդիմանում է յառաջագիւծութեանը և չէ հաւատում նորա բարութեանը: Այս բանից եղրակացնում եմ, որ յառաջագիւծութիւնը հասարակութեան փոքրամասնութեան համար բարիք է, իսկ մեծ մասի համար չարիք: Այս եմ եղրակացնում այն պատճառով, որ բոլոր մարդիկ գիտակցաբար թէ անդիտակցաբար բարութեան են ձգտում և հեռանում չարիքից: Այս եղրակացութեանն եմ գալիս և փաստերով ստուգում այն: Ո՞վ է այն փոքրամասնութիւնը, որ հաւատում է յառաջագիւծութեանը: Ինչպէս որ Բոկլին է ասում, այսպէս կոչուած կրթուած հասարակութիւնը, պարագ դասը: Ո՞վ է այն մեծամասնութիւնը, որ չէ հաւատում յառաջագիւծութեանը: Ժողովուրդ ասածդ, զբաղմունք ունեցող դասը: Հասարակութեան և ժողովրդի շահերը միշտ հակառակ են լինում: Ինչքան որ մեկին մի բան շահաւէտ է, միւսին նոյնքան անշահաւէտ է: Յառաջագիւծութեան նկատմամբ ունեցած դրութիւնս հաստատուում է, և ես եղրակացնում եմ, որ յառաջագիւծութիւնն ինչքան օգտակար է հասարակութեանը, այնքան վնասակար է ժողովրդին: Բացի սորանից այս բանավարութիւնը կատարելապէս բացատրում է այն տարօրինակ երևոյթը, թէ չնայելով յառաջագիւծութեան մարդկութեան ընդհանուր օրէնք չէ, չնայելով ամբողջ և բոլորակա՞ն մարդկութեանը կատարեալ բարօրութեան չէ առաջնորդում, չնայելով ժողովրդի $\frac{9}{10}$ -ը հակառակ է նորան, — այնուամենայնիւ յառաջագիւծութիւնը շարունակ գովում է և աւելի ու աւելի տարածւում:

Յառաջագիւծութեանը հաւատացողներն անկեղծօրէն հաւատում են այն պատճառով, որ այս հաւատն օգուտ է բերում իրենց, և հինց այս բանի համար էլ դառնութեամբ ու կատաղութեամբ են քարոզում իրենց հաւատը: Ակամայից յիշում եմ չինական պատերազմը, որի միջոցին երեք մեծ պետութիւններ կատարելապէս անկեղծ ու պարզամիտ կերպով Չինաստան ձուձեցին յառաջագիւծութեան հաւատը վառօդի և ռումբերի միջոցով:

Լ. Ն. Տալսոյ.